

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Individualisering en postmaterialisme

Dongen, M.E. van den

Citation

Dongen, M. E. van den. (1996). Individualisering en postmaterialisme. *Acta Politica*, 31: 1996(1), 3-24.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3450369>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3450369>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

© 1996 Uitgeverij Boom, Meppel en Amsterdam

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Individualisering en postmaterialisme

Winnaar ex aequo van de Daniël Heinsius-scriptieprijs 1994

M.E. van den Dongen¹

1. Inleiding

Individualisering is een populair onderwerp. Als we de columnisten in kranten en weekbladen mogen geloven kunnen vrijwel alle maatschappelijke veranderingen van de laatste decennia onder de noemer van individualisering gebracht worden. De ontzuiling, de calculerende burger, differentiatie in leefvormen en afnemende gezinsgrootte, alles heeft met individualisering te maken. Bij nader inzien roept deze eenvoudige gedachte echter veel vragen op. Want hoe ziet het verband er precies uit tussen individualisering en andere maatschappelijke veranderingen? En wat wordt er precies bedoeld met de term 'individualisering'?

Het idee dat er in Nederland sprake is van individualisering wordt in brede kring gedeeld. In de meest recente discussie over staatkundige, bestuurlijke en staatsrechtelijke vernieuwing van het Nederlandse politieke stelsel werd individualisering opgevoerd als één van de mogelijke oorzaken van de (overigens omstreden) crisis in politiek en bestuur. Volgens de commissie De Koning, die zich heeft gebogen over de relatie tussen kiezers en gekozenen op nationaal niveau, leidt individualisering ertoe dat 'mensen hun keuzen steeds meer maken op grond van overwegingen omtrent actuele politieke kwesties en zaken die hunzelf ter harte gaan' (Rapport Cie de Koning: 7). De commissie Van Thijn, die tot opdracht had met aanbevelingen te komen rond het vraagstuk van de gekozen burgemeester, meent dat onder invloed van de individualisering de vanzelfsprekende legitimatie van politieke beslissingen op de tocht komt te staan. Verwijzing naar de formeel-democratische wijze waarop besluiten tot stand zijn gekomen is niet meer voldoende. Burgers zullen telkens opnieuw overtuigd moeten worden van de waarde en de betekenis van specifieke maatregelen die genomen worden (Rapport Cie van Thijn: 10). Beide commissies gaan er dus vanuit dat er in Nederland sprake is van individualisering. Ze maken echter niet duidelijk waaruit dat dan zou blijken. We moeten het doen met de opmerking van de commissie Van Thijn dat individualisering een complex fenomeen is, 'zowel wat de

historische achtergronden als de feitelijke verschijningsvormen betreft', waarvan de maatschappelijke en politieke waardering sterk uiteen loopt (Rapport Cie van Thijn: 10).

In een studie die de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in 1987 heeft verricht naar individualisering als beleidsvraagstuk wordt individualisering omschreven als een breed cultureel verschijnsel dat bestaat uit een ontwikkeling naar een grotere nadruk op individuele ontplooiing in de samenleving. Deze ontwikkeling kan volgens de WRR gevolgen hebben op uiteenlopende terreinen als de maatschappelijke integratie, de omvang van de collectieve sector (sociale zekerheid en voorzieningen), de woningbehoeften, de gezagsverhoudingen, het arbeidsethos, en de leefverbanden (Jansweijer 1987: 7). De studie van de WRR beperkt zich tot een analyse van de veranderingen in leefverbanden van de Nederlanders en heeft als conclusie dat de overheid moet rekenen met een blijvende pluriformiteit op dit punt. Het wordt uit het WRR-rapport echter niet geheel duidelijk wat de bevindingen nu precies zeggen over het verschijnsel individualisering als zodanig: afwisselend worden veranderingen in leefvormen als *deelaspect van* en als *gevolg van* individualisering aangeduid.

Het doel van verwijzingen naar individualisering is meestal om de maatschappelijke veranderingen waarom het de spreker écht te doen is in een bredere context te plaatsen. De vraag is echter of dat veel informatie oplevert als in het vage blijft wat er met de term 'individualisering' bedoeld wordt. Het doel van dit artikel is om tot een heldere omschrijving van het begrip individualisering te komen. Uitgaande van deze definitie zal vervolgens nagegaan worden of het wijd verbreide idee dat er in Nederland sprake is van individualisering, met empirische feiten onderbouwd kan worden.

Ik zal in dit artikel veel gebruik maken van de ideeën van Van Deth (1992, 1984). Van Deth is één van de weinige auteurs die een duidelijke definitie van individualisering geeft, en ook met empirisch materiaal heeft trachten aan te tonen dat zich in Nederland inderdaad een proces van individualisering voltrekt. Hij baseert zich daarbij op de theorie van Inglehart (1977, 1990), die voorspelt dat in de westerse democratiën het aantal mensen met een postmaterialistische waarde-oriëntatie zal toenemen. Van Deth stelt individualisering in feite gelijk aan deze toename van het aantal 'postmaterialisten' in een samenleving. In dit artikel stel ik voor om een definitie van individualisering te gebruiken die weliswaar gebaseerd is op die van Van Deth, maar die tegelijkertijd op een essentieel punt daarvan afwijkt. Op basis van deze definitie kom ik tot een andere conclusie over de individualisering van de Nederlandse samenleving dan Van Deth.

2. Individualisering, modernisering en postmaterialisme

In de sociologische en politicologische literatuur wordt individualisering op uiteenlopende wijze omschreven. Vrijwel altijd echter wordt een relatie gelegd tussen individualisering en modernisering. Het begrip 'modernisering' kan worden omschreven als de transformatie en geleidelijke opheffing van de traditionele maatschappelijke orde (Van der Loo en Van Reijen 1990: 11). Belangrijke elementen van deze modernisering zijn de verspreiding van aanzienlijk doelmatiger produktiewijzen en de voortgaande mechanisering van landbouw en vervoer (Ultee e.a. 1992: 135²). Zich impliciet dan wel expliciet baserend op het idee dat de sociale omstandigheden waarin mensen verkeren van invloed zijn op hun opvattingen en hun gedrag, hebben denkers als Tönnies, Durkheim, Weber en Tocqueville zich reeds in de vorige eeuw gebogen over de vraag wat de consequenties van de modernisering van een samenleving zijn voor de individuen daarbinnen (Van Deth 1992: 115; zie ook Van der Loo en Van Reijen 1990: 14-18). Het begrip individualisering in de meest ruime zin omvat deze individuele gevolgen van voortgaande technologische en economische ontwikkeling. Een globale omschrijving luidt dat 'mensen zich in sociaal opzicht hebben losgemaakt van traditionele sociale bindingen en verzorgingsarrangementen en dat zij zich op het cognitieve vlak steeds verder onttrokken aan traditionele geloofsopvattingen en zekerheden' (Van der Loo en Van Reijen 1990: 165). Deze omschrijving van individualisering is nog zeer ruim en daarom weinig zeggend. Een nadere beperking kan worden aangebracht door individualisering uitsluitend te gebruiken ter aanduiding van veranderingen in *opvattingen* van individuen. Het idee daarachter is dat gedrag van mensen weliswaar afhankelijk is van hun opvattingen, maar daar wel van moet worden onderscheiden.

Over de richting waarin de opvattingen van individuen in moderniserende samenlevingen veranderen, bestaat onder sociologen en politicologen grote eensgezindheid. De wijze waarop deze ontwikkeling wordt verwoord hangt echter samen met de *waardering* ervan, en die is weer afhankelijk van de vraag wat men als consequenties van de bedoelde mentaliteitsverandering ziet (Van der Loo en Van Reijen 1990: 169 ev.; Van Deth 1984: 16 ev.). In de pessimistische interpretatie van individualisering, verwoord door auteurs als Fromm, Lasch en Sennett, spreekt men van 'hyperindividualisme', egoïsme en hedonisme. Individualisering leidt er in deze visie toe dat sociale bindingen verdwijnen en de mens teruggeworpen wordt op zichzelf. Optimisten zoals Rogers, Maslow en Inglehart daarentegen benadrukken de toegenomen zelfstandigheid en ontplooiingsmogelijkheden van het moderne individu. Deze optimisten delen niet de zorgen van de pessimisten. Dat mensen zich steeds meer weten los te maken uit als knellend ervaren relaties en

verbanden, sluit immers niet uit dat ze vrijblijvend kiezen voor nieuwe relaties (Castenmiller 1989: 70).

Geconcludeerd kan worden dat een belangrijk punt van overeenkomst tussen de optimistische en de pessimistische visie op individualisering is, dat ze beide veronderstellen dat mensen steeds minder bereid zijn zich te conformeren aan ideeën van anderen over wat gewenst is. Individuen in westerse samenlevingen aanvaarden steeds minder de waarden en normen van anderen in hun sociale omgeving als vanzelfsprekende leidraad voor het eigen handelen. De mate van vrijheid waarmee men zich opstelt ten opzichte van ideeën van anderen over wat wenselijk is neemt toe. Ik beschouw dit als de kern van de betekenis van het begrip individualisering. De vraag is nu met behulp van welke definitie deze betekenis van individualisering goed tot uitdrukking wordt gebracht.

Van Deth omschrijft individualisering als een verandering in waarde-oriëntaties van mensen, waarbij zaken als volgzzaamheid, traditie en materieel gewin aan belang verliezen, terwijl prioriteit wordt gegeven aan zaken als zelfstandigheid, zelfontplooiing en emancipatie (Van Deth 1992: 115-116). Volgens deze definitie kan individualisering als samenlevingskenmerk volledig herleid worden tot veranderingen in de waarde-oriëntaties van de individuen die van die samenleving deel uit maken. Van Deth baseert zijn definitie van individualisering op het werk van Inglehart (1977, 1990), wiens voorspellingen dat het aantal mensen met een zogenaamde *postmaterialistische* waarde-oriëntatie zal stijgen, keer op keer in empirisch onderzoek bevestigd worden. De kern van Ingleharts theorie bestaat uit twee hypothesen. De schaarste-hypothese stelt dat mensen de hoogste waarde toekennen aan zaken die schaars zijn. Daarbij zijn de menselijke behoeften hiërarchisch geordend: pas als de behoefte aan veiligheid, voedsel en onderdak is bevredigd, verschuift de aandacht naar liefde, sociaal respect en zelfontplooiing. Mensen die prioriteit geven aan economische en fysieke zekerheid worden door Inglehart 'materialisten' genoemd. Degenen die daarentegen hun 'lagere' behoeften reeds bevredigd hebben en daarom overwegend de andere zaken prefereren, zijn 'postmaterialisten'. De tweede hypothese is de socialisatie-hypothese. Volgens die hypothese worden de waarde-oriëntaties van mensen met name gevormd tijdens hun jeugd en zijn ze daarna min of meer stabiel. Nu steeds meer jongere generaties in de westerse wereld zijn opgegroeid in tijden van economische voorspoed en langdurige afwezigheid van oorlogen, zal volgens Inglehart het aantal postmaterialisten stijgen en het aantal materialisten dalen. Volgens Van Deth bestaat het verschijnsel individualisering uit de door Inglehart voorspelde stijging van het aantal postmaterialisten. Deze postmaterialisten geven zaken als zelfstandigheid, zelfontplooiing en emancipatie de voorkeur boven volgzzaamheid, traditie en materieel gewin (Van Deth 1992: 117-118).

Van Deths definitie van individualisering brengt de hierboven geformuleerde kern van het begrip individualisering goed tot uitdrukking, op één punt na. Mijn bezwaar betreft de opname van de waarde 'materieel gewin' in de definitie van individualisering. De waarde die mensen hechten aan zaken als zelfstandigheid, zelfontplooiing en emancipatie enerzijds, en traditie en volgzzaamheid anderzijds, lijken bijzonder relevant voor de mate waarin ze bereid zijn zich te conformeren aan ideeën van anderen over wat wenselijk is. Het is echter niet duidelijk wat het streven naar materieel gewin daarmee te maken heeft. Opmerkelijk is in dit verband dat een deel van de kritiek op Ingleharts postmaterialisme-these zich juist richt op het verband dat Inglehart legt tussen het relatieve belang dat mensen hechten aan materiële zaken enerzijds en niet-materiële zaken anderzijds. Ik zal deze kritiek gebruiken om tot een alternatieve definitie van individualisering te komen.

3. Een alternatieve definitie van individualisering

De waarde-verandering die Inglehart voorziet, en die door Van Deth als individualisering wordt betiteld, is een toename van het aantal postmaterialisten en een afname van het aantal materialisten in moderne westerse samenlevingen. De kritiek die zowel door Flanagan als door Middendorp op het werk van Inglehart is geformuleerd, luidt dat de door Inglehart geschetste verandering van waarde-oriëntaties niet één-dimensionaal is. Beide voeren op theoretische gronden redenen aan waarom, in tegenspraak met Ingleharts theorie, het relatieve belang dat mensen hechten aan materiële zaken losstaat van hun streven naar zelfontplooiing en zelfstandigheid.

Flanagan (1987) meent dat in moderne industriële samenlevingen veranderingen in de waarde-oriëntaties niet één- maar tweedimensionaal zijn. Ten eerste is er sprake van veranderingen in waarde-oriëntaties langs de liberalisme-autoritarisme-dimensie. Op deze dimensie nemen mensen een positie in afhankelijk van het belang dat ze hechten aan vrijheid in denken en doen, zowel in de politiek als in het persoonlijk leven. Deze veranderingen staan volgens Flanagan echter los van de veranderingen in de prioriteit die mensen geven aan het behouden of verbeteren van hun materiële positie. Deze prioriteitsvolgorde is afhankelijk van de economische situatie waarin een persoon zich op een bepaald moment bevindt, terwijl het belang dat een persoon hecht aan vrijheid in denken en doen sterk bepaald wordt door de omstandigheden waarin hij gesocialiseerd is.

Middendorp (1991) komt via een andere redenering tot de conclusie dat Ingleharts indeling in postmaterialistische en materialistische waarde-oriëntaties niet éénvoudig is. Volgens Middendorp bestaan de houdingen van de Nederlandse bevolking uit één progressief-conservatieve antithese, die ge-

baseerd is op twee waarden: gelijkheid in het sociaal-economische domein en vrijheid op het politiek-culturele vlak. Deze waarden liggen ten grondslag aan respectievelijk de links-rechts-dimensie en de libertarisme-autoritarisme-dimensie, twee dimensies die telkens opnieuw door Middendorp in zijn analyses van survey-gegevens aangetroffen worden (Middendorp 1991: 108-109). Middendorp meent, net als Flanagan, dat het zinvol is Ingleharts materialistische waarden te splitsen in een 'economisch' en een 'niet-economisch' deel. Volgens Middendorp bestaat er een betekenisverwantschap tussen de door hemzelf onderscheiden libertarisme-autoritarisme-dimensie en de postmaterialistische en niet-economische materialistische waarden van Inglehart. Voor de materialistische waarden die betrekking hebben op economische zaken geldt dat niet. Deze waarden kan Middendorp qua betekenis noch op de libertarisme-autoritarisme-dimensie, noch op de links-rechts-dimensie plaatsen (Middendorp 1991: 259-262).

De bevindingen van Flanagan en Middendorp kunnen gebruikt worden om Van Deths definitie van individualisering te bekritisieren. Het belang dat mensen hechten aan vrijheid in denken en doen, is volgens hen onafhankelijk van de waarde die mensen hechten aan strikt materialistische zaken. Het is nu juist deze vrijheid in denken en doen die centraal staat bij individualisering: individualisering bestaat uit een verandering van waarde-oriëntaties in de richting van meer vrijheid en zelfbepaling, zo is in de vorige paragraaf vastgesteld. Het belang dat mensen hechten aan materieel gewin speelt hierbij geen rol volgens Flanagan en Middendorp. De overige elementen uit Van Deths definitie van individualisering (de waarde die mensen hechten aan zelfstandigheid, zelfontplooiing, emancipatie, traditie en volgzzaamheid) hebben daarentegen wél betrekking op de door de eerder genoemde auteurs onderscheiden libertarisme-autoritarisme-dimensie. Ik zal Van Deths definitie van individualisering overeenkomstig de bevindingen van Flanagan en Middendorp aanpassen, door daarin niet te verwijzen naar het belang dat mensen hechten aan materieel gewin. Daarom definieer ik individualisering als *een toenemende waardering voor zaken als zelfontplooiing, zelfstandigheid en emancipatie, en een afnemende waardering voor zaken als traditie en volgzzaamheid in de samenleving als geheel*. Er doet zich met andere woorden een toename in de mate van individualisme in waarde-oriëntaties voor.

De consequentie van het elimineren van het streven naar materieel gewin uit de definitie van individualisering is wel, dat er geen beroep meer gedaan kan worden op Ingleharts schaarste-hypothese om een relatie te leggen tussen economische en technologische ontwikkelingen enerzijds en individualisering anderzijds. Volgens deze hypothese wordt immers de aard van iemands waarde-oriëntatie mede verklaard uit de bevrediging van diens behoefte aan (strikt) materiële zaken. De relatie tussen modernisering en individualisering kan echter wel beredeneerd worden op basis van Lenski's

theorie van het technologisch-ideologisch evolutionisme (zoals verwoord door Ultee e.a. 1992: 356 ev.). Volgens Lenski leidt technologische vooruitgang in een samenleving tot een vergroting van het aantal keuzemogelijkheden dat de leden van die samenleving ter beschikking staat. Daardoor zal de mate van activisme in hun denkbeelden toenemen, dat wil zeggen de mate waarin ze geloven dat hun lot door henzelf te beheersen is (Ultee e.a. 1992: 387-389).³ Individualisering is te interpreteren als een dergelijke toename van activisme. Individualisering houdt immers in dat mensen zaken als volgzzaamheid en traditie (die duiden op een passieve houding) steeds minder gaan waarderen, en zaken als zelfontplooiing, zelfstandigheid en emancipatie juist steeds meer. Economische en technologische vooruitgang van een samenleving leidt tot vergroting van de keuzemogelijkheden van individuen binnen die samenleving en daarmee tot een grotere mate van individualisme in hun waarde-oriëntaties. We mogen daarom verwachten dat er in westerse samenlevingen sprake is van individualisering.

4. Veranderingen in waarde-oriëntaties

Individualisering betekent een toename van de mate van individualisme in een samenleving, maar daarmee is nog niets gezegd over veranderingen in de waarde-oriëntaties van elk individu afzonderlijk. Het is zelfs denkbaar dat individualisering optreedt zonder dat ook maar iemand een meer individualistische waarde-oriëntatie heeft gekregen. Dit is het geval als individualisering zich voordoet als een proces van bevolkingsvervanging, waarbij de jongere generaties individualistischer zijn dan de oudere generaties die zij vervangen. In een dergelijk geval wordt er gesproken van *cohorteffecten*. Achterliggend idee is dat opvattingen van mensen zijn gevormd door omstandigheden ten tijde van hun jeugd (de zogenaamde formatieve periode⁴) en later niet meer zo makkelijk veranderen.

Een andere verklaring van de verandering van waarde-oriëntaties luidt in termen van *levenscycluseffecten*. Er wordt dan verondersteld dat iemands waarde-oriëntatie verandert bij het doorlopen van verschillende levensfasen. Het optreden van levenscycluseffecten impliceert dus dat waarde-oriëntaties niet stabiel zijn, maar variëren met de individuele omstandigheden waarin een persoon zich bevindt. Levenscycluseffecten vormen daarmee een alternatieve verklaring voor de relatie tussen geboortjaar en waarde-oriëntaties. Het is echter moeilijk om individualisering in termen van levenscycluseffecten te begrijpen. Individualisering zou dan voortkomen uit de toename in de relatieve omvang van die bevolkingsgroepen die in een levensfase verkeren die een meer individualistische waarde-oriëntatie met zich meebrengt. De bevolkingsopbouw zou constant, en constant in dezelfde richting, moeten

veranderen, wil individualisering een trend zijn die zich uitstrekt over een periode die langer duurt dan één levensfase.

Een derde soort verandering is die als gevolg van *periode-effecten*. Het gaat hierbij om invloeden van gebeurtenissen die in de waarde-oriëntaties van alle leden van een samenleving een gelijkgerichte, gelijktijdige verandering veroorzaken, ongeacht formatieve periode of levensfase. Periode-effecten kunnen dus een alternatieve verklaring opleveren voor veranderingen die in principe ook als gevolg van cohort- of levenscycluseffecten kunnen optreden. Individualisering zou in termen van periode-effecten begrepen moeten worden als zou blijken dat de toename van individualisme in waarde-oriëntaties zich gelijktijdig bij alle leden van de samenleving heeft voorgedaan.

In dit onderzoek ga ik er vanuit dat de waarde-oriëntaties van mensen na de formatieve periode min of meer stabiel zijn (zie Becker 1991). Ik stel het optreden van cohorteffecten dus voorop. Volgens De Graaf (1988: 10) zijn er dan nog twee hypothesen mogelijk: de *sterke* en de *zwakke* socialisatie-hypothese. Volgens de *sterke* socialisatiehypothese zijn waarde-oriëntaties van mensen na hun formatieve periode onveranderlijk. Deze hypothese sluit dus het optreden van andere dan cohorteffecten uit. Volgens de *zwakke* socialisatiehypothese kunnen waarde-oriëntaties na de formatieve periode wel veranderen, maar zijn cohorteffecten sterker dan levenscyclus- en periode-effecten. Een groot probleem bij het bepalen van cohort-, levenscyclus- en periode-effecten is, dat ze zonder extra assumpties onmogelijk apart geïdentificeerd kunnen worden. Dat komt doordat deze effecten lineair afhankelijk van elkaar zijn [geboortjaar = tijdstip van waarneming *minus* leeftijd]. De Graaf (1988: 12-15) meent dat van deze nood een deugd gemaakt kan worden. Hij beveelt een werkwijze aan waarin specifieke (en dus meer informatieve) hypothesen worden opgesteld, met daarin de variabelen waarvan verondersteld wordt dat ze cohort-, levenscyclus- of periode-effecten veroorzaken.

Op basis van de ideeën van Lenski, zoals verwoord in paragraaf 3, mag verwacht worden dat het aantal keuzemogelijkheden dat voor een individu open staat bepalend is voor de mate van individualisme in diens waarde-oriëntatie. Volgens de zwakke socialisatiehypothese doet deze invloed van het aantal keuzemogelijkheden zich vooral gelden tijdens de formatieve periode. Ik veronderstel dat deze keuzevrijheid, en daarmee de mate van individualisme in iemands waarde-oriëntatie, groter is naarmate die persoon opgegroeid is in een samenleving met een hoger niveau van welvaart, een hoger niveau van sociale zekerheid en een grotere verspreiding van wetenschappelijke kennis, en naarmate die persoon tijdens de jeugd een hogere opleiding heeft genoten. Ik verwacht dat deze cohorteffecten groter zullen zijn dan de invloed die uitgaat van de hoogte van het inkomen en het opleidingsniveau dat na de formatieve periode verkregen is (levenscycluseffecten), en ook groter dan de invloed van het huidige niveau van welvaart, het niveau van sociale zekerheid en de verspreiding van wetenschappelijke kennis van de samenleving (periode-effecten).⁵

5. Meten van individualisering

Om een uitspraak te kunnen doen over de individualisering in Nederland aan de hand van de eerder ontwikkelde definitie, moet eerst duidelijk zijn hoe de mate van individualisme in waarde-oriëntaties kan worden gemeten. Ik heb mede om praktische redenen (de beschikbaarheid van data) gekozen voor een operationalisering die is gebaseerd op één van de enquêtevragen die door Inglehart zijn ontwikkeld om zijn postmaterialisme-these te toetsen.⁶

'In de politiek is het niet altijd mogelijk alles te bereiken wat men graag zou willen. Op deze kaart staan verschillende dingen die je kunt nastreven. Als u daartussen zou moeten kiezen, welk doel lijkt u dan het *meest* wenselijk?

1. De orde in dit land handhaven
2. De politieke inspraak van de burgers vergroten
3. Prijsstijgingen tegengaan
4. De vrijheid van meningsuiting beschermen

Wat zou uw tweede keus zijn? En wat zou u op de derde plaats zetten?

Het antwoord op deze vraag bestaat uit een ordening van de vier genoemde items. Degenen die prioriteit geven aan de items 1 en 3 worden door Inglehart 'materialisten' genoemd, degenen die de items 2 en 4 als eerste hebben gekozen 'postmaterialisten'. Alle overige combinaties zijn volgens Inglehart een uiting van een 'gemengde' oriëntatie.

Eerder is in dit artikel al uitgebreid ingegaan op het feit dat postmaterialisme en individualisme inhoudelijk verwant zijn, met als cruciaal verschil dat de waarde die gehecht wordt aan 'materieel gewin' in het eerste geval *wel* en in het tweede geval *niet* relevant is. Het belang dat mensen hechten aan dit (strikt) materiële gewin komt in de antwoorden op bovenstaande vraag tot uitdrukking in de relatieve prioriteit die gegeven wordt aan het tegengaan van prijsstijgingen (item 3). Door nu dit item in de analyse buiten beschouwing te laten, en alleen te letten op de onderlinge voorkeursvolgorde voor de overige drie items in de antwoorden, zou dus een meetinstrument voor de mate van individualisme in waarde-oriëntaties geconstrueerd kunnen worden. Deze werkwijze is echter gebaseerd op de impliciete assumptie dat de relatieve voorkeur voor de drie overgebleven items, 'orde handhaven', 'inspraak vergroten' en 'vrijheid van meningsuiting beschermen', een goede indicator is voor datgene wat hier gemeten dient te worden: de vrijheid

waarmee een individu zich opstelt ten opzichte van ideeën van anderen over wat wenselijk is. Het is de vraag of deze assumptie houdbaar is. Hierboven is reeds gewezen op de inhoudelijke verwantschap tussen wat ik individualisme noem, en de libertarisme-autoritarisme-index van Middendorp waarin de politiek-culturele vrijheid centraal staat. Deze dimensie wordt door Middendorp op inhoudelijke gronden verder onderverdeeld in een *politieke* en een *sociaal-culturele* subdimensie (Middendorp 1991: 155). Tot de eerste subdimensie rekent hij onder meer houdingen over vrijheid van meningsuiting en inspraak, tot de tweede houdingen ten aanzien van gezagsverhoudingen tussen ouders en kinderen en de tolerantie ten opzichte van homoseksuelen. Wat hiervoor als de kern van individualisering is gedefinieerd, behoort eerder tot het sociaal-culturele dan het politieke domein, terwijl de items uit de hier genoemde enquêtevraag vooral tot het politieke domein gerekend moeten worden. Dat betekent dat op de inhoudsvaliditeit van de door mij gekozen operationalisering van de mate van individualisme in waarde-oriëntaties wel iets af te dingen valt. Datzelfde bezwaar geldt overigens ook als de mate van *postmaterialisme* gebruikt zou worden als indicator voor individualisering (cf. Van Deth 1992), omdat daarbij immers de antwoorden op precies dezelfde enquête-vraag gebruikt worden.

De vraag is nu hoe op basis van de voorkeursvolgorde die iemand aanbrengt in de items 'orde handhaven', 'vrijheid van meningsuiting beschermen' en 'politieke inspraak vergroten', bepaald kan worden wat de mate van individualisme in diens waarde-oriëntatie is. Ik ben uitgegaan van de schaalprocedure die ontwikkeld is door Coombs (Swanborn 1988: 148-167). Deze is speciaal toegesneden op het gebruik van voorkeursdata. Het model van Coombs gaat er vanuit dat zowel items als respondenten een vaste positie innemen op een continuüm, dat in dit geval de mate van individualisme in iemands waarde-oriëntatie weergeeft. Het eigen voorkeurspunt van een respondent op dit continuüm wordt diens *ideaalpunt* genoemd. Als de afstand tussen het ideaalpunt en een item kleiner is dan tussen het ideaalpunt en een tweede item, dan zal de respondent het eerste item prefereren boven het tweede. Dit heeft als consequentie dat het ideaalpunt van een respondent, lees: zijn positie op het continuüm ten opzichte van de items, is af te leiden uit de voorkeursvolgorde die hij aanbrengt in de items. Waar de items zich precies bevinden op het continuüm dient door de onderzoeker op theoretische gronden zelf aangegeven te worden. Wel is het mogelijk om achteraf de statistische kwaliteit van de aldus geconstrueerde schaal te toetsen.⁷

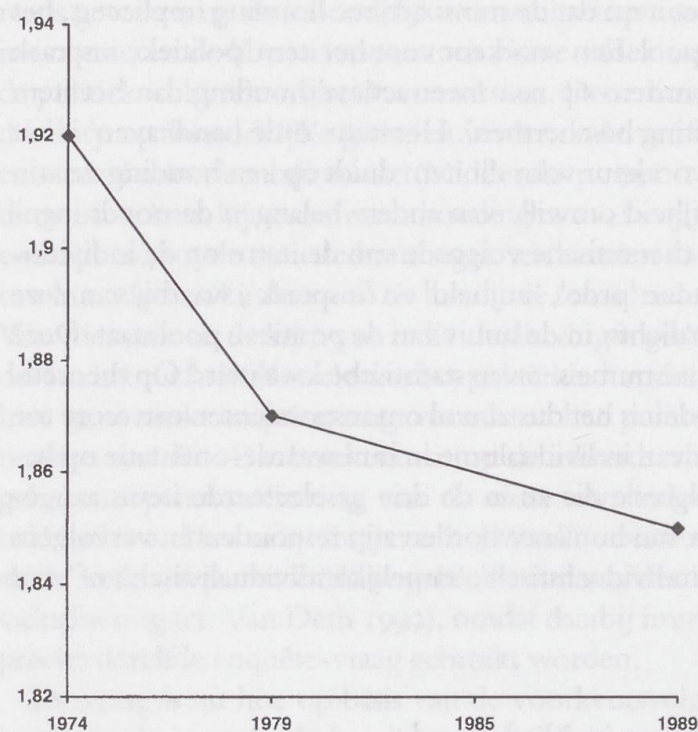
In welke volgorde dienen de items 'orde handhaven', 'politieke inspraak vergroten' en 'vrijheid van meningsuiting beschermen' nu op de individualisme-dimensie geplaatst te worden? In paragraaf 3 is gesteld dat individualisering gezien kan worden als een ontwikkeling waarin mensen een meer ac-

tivistische waarde-oriëntatie aannemen. Dat betekent dat het item dat op de meest actieve houding duidt het dichtst bij de positieve pool van het continuüm moet staan, en het item dat de minst actieve houding impliceert, het dichtst bij de negatieve pool. Een voorkeur voor het item 'politieke inspraak vergroten' duidt mijns inziens op een meer actieve houding dan het item 'vrijheid van meningsuiting beschermen'. Het item 'orde handhaven' is het minst activistisch. Een voorkeur voor dit item duidt op een houding waarin de individuele keuzevrijheid omwille van andere belangen desnoods ingeperkt mag worden. De theoretische volgorde van de items op de individualisme-dimensie is daarmee 'orde', 'vrijheid' en 'inspraak', waarbij van deze drie items 'inspraak' het dichtst in de buurt van de positieve pool staat. Deze schaal voldoet aan de minimumeisen van statistische kwaliteit.⁸ Op theoretische én statistische gronden is het dus zinvol om respondenten een score toe te kennen voor de mate van individualisme in hun waarde-oriëntatie op basis van de voorkeursvolgorde die ze in de drie geselecteerde items aangebracht hebben. Op basis van hun antwoorden zijn respondenten vervolgens aangemerkt als 'weinig individualistisch', 'tamelijk individualistisch', of 'zeer individualistisch'.⁹

6. Individualisering in Nederland

Is er nu in Nederland sprake van individualisering zoals gedefinieerd in dit artikel? Neemt de mate van individualisme in waarde-oriëntaties van de Nederlandse bevolking toe, en gebeurt dat in een proces waarbij de opvattingen van ieder individu afzonderlijk min of meer stabiel zijn? De eerste deelvraag kan beantwoord worden door op verschillende tijdstippen telkens voor een representatieve steekproef onder de Nederlandse bevolking de mate van individualisme in waarde-oriëntaties te bepalen (zogenaamd trendonderzoek). Om een antwoord te kunnen geven op de tweede deelvraag, over de stabiliteit van opvattingen, zijn echter gegevens nodig over de waarde-oriëntaties van telkens *dezelfde* groep respondenten in de loop van de tijd (zogenaamd panelonderzoek). Het trendonderzoek in dit artikel is gebaseerd op het cross-sectionele gedeelte van het Political Action-onderzoek (voor de jaren 1974 en 1979) en het Nationaal Kiezersonderzoek (1989). Het panelbestand is ook afkomstig uit het Political Action-onderzoek (1974, 1979, 1985 en 1989¹⁰). De door mij onderzochte periode is dus slechts 15 jaar (1974-1989). Betwijfeld kan worden of deze periode wel lang genoeg is om een verandering in waarde-oriëntaties te kunnen vaststellen, te meer daar de hypothese luidt dat deze verandering via een proces van bevolkingsvervanging plaatsvindt. Ik had echter niet de beschikking over data die een langere periode beslaan.

Figuur 1: Mate van individualisme in waarde-oriëntaties van de Nederlandse bevolking 1974 - 1989

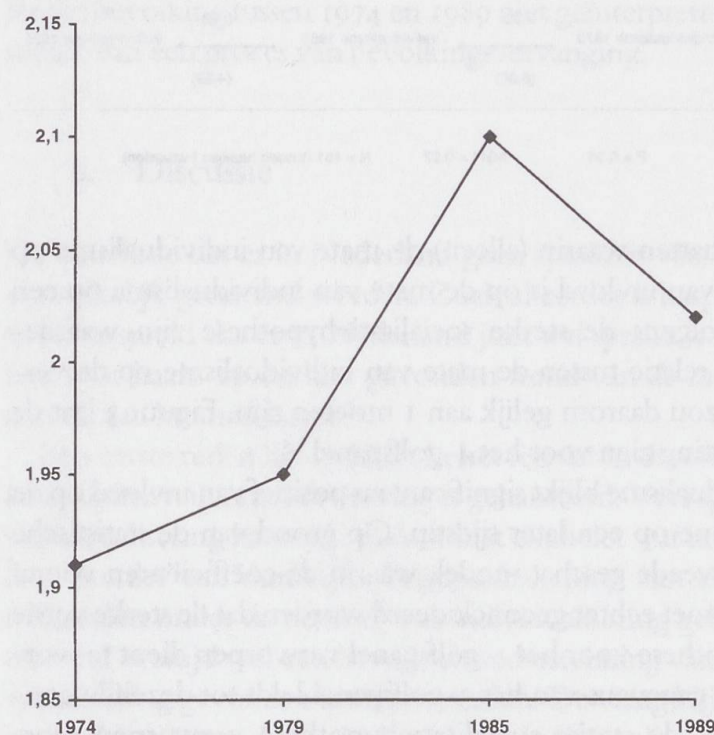

Hoe heeft zich nu de gemiddelde mate van individualisme in de waarde-oriëntaties van de Nederlandse bevolking tussen 1974 en 1989 ontwikkeld? In figuur 1 is de gemiddelde mate van individualisme afgezet tegen de tijd.

Geconstateerd kan worden dat de gemiddelde mate van individualisme in de waarde-oriëntaties van de Nederlandse bevolking in de periode van 1974 tot 1989 niet is *toegenomen*, maar juist is *afgenomen*. Deze afname blijkt ook statistisch significant.¹¹ De opmerkelijke conclusie moet dus luiden dat er tijdens deze periode in Nederland geen sprake van individualisering is geweest, maar eerder van een omgekeerde trend. Nadere inspectie van de data brengt aan het licht dat deze ontwikkeling moet worden toegeschreven aan een constante toename van het percentage mensen met een 'weinig individualistische' waarde-oriëntatie, en juist een afname van het percentage mensen met een 'tamelijk' of 'zeer' individualistische waarde-oriëntatie.

De dalende trend in de mate van individualisme is des te opmerkelijker, als we haar vergelijken met de trend in de mate van *postmaterialisme* in waarde-oriëntaties. Zoals gezegd meent Van Deth dat individualisering moet worden gezien als een toename van het aantal mensen met een postmaterialistische waarde-oriëntatie. Op basis van de voorkeursvolgorde die de respondenten hebben aangebracht in alle *vier* items die onderdeel uitmaken van de hierboven behandelde enquête-vraag, zijn ze tevens aangemerkt als zijn-

Figuur 2: Mate van postmaterialisme in waarde-oriëntaties van de Nederlandse bevolking 1974 - 1989

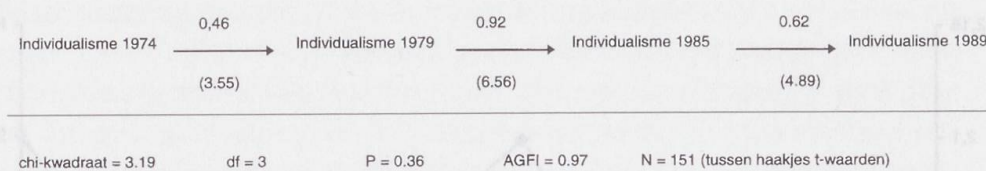
de 'postmaterialistisch', 'gemengd' en 'materialistisch'.¹² Kijken we naar de ontwikkelingen in de gemiddelde mate van postmaterialisme, zoals weergegeven in figuur 2, dan blijkt dat die tussen 1974 en 1989 significant is *toegenomen*.¹³

Was dus postmaterialisme als indicator genomen, dan had de conclusie wél geluid dat er in Nederland in de periode van 1974 tot 1989 sprake is geweest van individualisering.

Dient nu ook de hypothese dat veranderingen in de mate van individualisme in waarde-oriëntaties optreden als gevolg van cohorteffecten, verworpen te worden? Deze hypothese, in paragraaf 4 uitgewerkt in de sterke en de zwakke socialisatiehypothese, is getoetst door LISREL-analyses uit te voeren op de paneldata. Omdat de paneluitval tussen 1985 en 1989 relatief groot was, zijn aparte analyses uitgevoerd voor de mensen die in 1974, 1979 en 1985 hebben deelgenomen aan het Political Action-onderzoek (het zogenaamde 3-golfspanel), en voor de mensen die alle vier keer hebben meegewerkt (het 4-golfspanel). Het 4-golfspanel vormt dus een deelverzameling van het 3-golfspanel.

In een LISREL-analyse kan gecorrigeerd worden voor het feit dat zich bij het vaststellen van de mate van individualisme in waarde-oriëntaties ook meetfouten kunnen voordoen.¹⁴ De *sterke* socialisatiehypothese is getoetst

Figuur 3: Geschat model ter bepaling van de stabiliteit in de mate van individualisme in waarde-oriëntaties (4 meetmomenten)

door een model te schatten waarin (alleen) de mate van individualisme op een bepaald moment van invloed is op de mate van individualisme op een volgend moment. Volgens de sterke socialisatiehypothese zijn waarde-oriëntaties stabiel. De relatie tussen de mate van individualisme op de verschillende tijdstippen zou daarom gelijk aan 1 moeten zijn. Figuur 3 laat de resultaten van de schatting zien voor het 4-golfspanel.¹⁵

De mate van individualisme blijkt significant en positief van invloed op de mate van individualisme op een later tijdstip. Op grond van de statistische kwaliteiten van een tweede geschat model, waarin de coëfficiënten vooraf zijn vastgesteld op 1, moet echter geconcludeerd worden dat de sterke versie van de socialisatiehypothese voor het 4-golfspanel verworpen dient te worden.¹⁶ Analyse van de gegevens van het 3-golfspanel leidt tot dezelfde conclusie: ook hier moet de sterke socialisatiehypothese verworpen worden.¹⁷

De *zwakke* socialisatiehypothese stelt minder hoge eisen aan de stabiliteit van de mate van individualisme. Zoals gezegd moeten volgens deze hypothese cohorteffecten sterker zijn dan levenscyclus- en periode-effecten. Deze hypothese is getoetst door aan het model zoals weergegeven in figuur 3 de variabelen toe te voegen die opgevat worden als bepalend voor het optreden van respectievelijk cohort- en levenscycluseffecten. Periode-effecten zijn niet opgenomen in het geschatte model, omdat de invloed van periode-effecten niet varieert tussen individuen onderling. Periode-effecten zijn immers gedefinieerd als invloeden die leiden tot een gelijkgerichte verandering in waarde-oriëntaties bij alle individuen tegelijkertijd. Het is echter onwaarschijnlijk dat de gevonden afname van individualisme in Nederland toegeschreven kan worden aan de variabelen die periode-effecten zouden moeten veroorzaken, omdat het niveau van de welvaart en van sociale zekerheid, en de verspreiding van wetenschappelijke kennis, die van positieve invloed moeten zijn op de mate van individualisme onder de bevolking, zijn gestegen terwijl tegelijkertijd de gemiddelde mate van individualisme is gedaald. Deze daling kan dus niet als periode-effect geïnterpreteerd worden. Gecombineerd met de resultaten van de LISREL-schattingen van het model met (alleen) cohort- en levenscycluseffecten moet geconcludeerd worden, dat ook de zwakke socialisatiehypothese niet houdbaar is.¹⁸

Nu beide socialisatie-hypothesen zijn verworpen, kan de gevonden afname in de mate van individualisme in de waarde-oriëntaties van de Nederlandse bevolking tussen 1974 en 1989 niet geïnterpreteerd worden als het resultaat van een proces van bevolkingsvervanging.

7. Discussie

De conclusie dat er in Nederland geen sprake is van individualisering mag opmerkelijk genoemd worden. Zoals al eerder is besproken, is de gedachte wijd verspreid dat er in Nederland juist *wel* sprake is van individualisering. Dat staat haaks op de hier gevonden trend van *de*-individualisering. Waar zou dit aan kunnen liggen?

Een eerste reden ligt wellicht in het feit dat in dit onderzoek een duidelijke definitie van individualisering is gehanteerd. Veel sprekers die het woord individualisering hanteren maken niet expliciet wat ze met die term bedoelen. Zonder een duidelijke begripsafbakening kan een veelheid van verschijnselen onder de noemer van individualisering gebracht worden. Daardoor zal er altijd wel een bewijs ter ondersteuning van het bestaan van individualisering gevonden kunnen worden. De vraag blijft echter welke informatie dat oplevert. Doordat het begrip individualisering hier wél is gespecificeerd, kan ik niet terugvallen op een dergelijke immuniseringsstrategie.

Een tweede reden zou kunnen zijn dat de gekozen definitie van individualisering dan slecht aansluit bij bestaande wetenschappelijke inzichten over individualisering. De keuze voor welke definitie dan ook blijft altijd arbitrair. De plausibiliteit ervan kan echter worden vergroot door toe te lichten waarom voor juist deze definitie gekozen is. Ik ben gestart met een bestaande definitie van individualisering, waarin individualisering wordt omschreven als een toename van de mate van postmaterialisme in waarde-oriëntaties in een samenleving, en heb die aangepast overeenkomstig reeds geformuleerde kritiek. Daarmee heb ik getracht voort te bouwen op de al bestaande kennis op dit gebied.

Dit laat onverlet dat ook op basis van wetenschappelijke theorieën de verwachting kan worden geformuleerd dat er in Nederland sprake is van individualisering zoals gedefinieerd in dit artikel. Hoe valt dit te rijmen met de geconstateerde *de*-individualisering? Dat de resultaten uit mijn onderzoek niet overeenstemmen met de geformuleerde hypothesen, moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan de gekozen operationalisering, en niet aan de gebruikte theorieën zelf. In paragraaf 5 is reeds opgemerkt dat de inhoudsvaliditeit van het instrument waarmee de mate van individualisme in waarde-oriëntaties is gemeten, tamelijk gebrekkig is. Terwijl individualisering bestaat uit veranderingen in de vrijheid die men voor zichzelf wenst in de rela-

tie tot anderen, hebben de items uit de in dit onderzoek gebruikte Inglehart-vraag eerder betrekking op zaken die men voor de samenleving als geheel van belang acht. Wat men wenselijk acht voor de maatschappij als geheel kan echter betrekkelijk los staan van wat men wenselijk acht in het persoonlijke leven. Zo kan iemand op grond van bijvoorbeeld een idee van groeiende criminaliteit in Nederland tot de conclusie komen dat aan het handhaven van de openbare orde prioriteit gegeven moet worden, terwijl hij zich tegelijkertijd in zijn persoonlijk leven weinig wenst te conformeren aan ideeën van anderen. Dit betekent dat het zeer wel mogelijk is dat er in Nederland sprake is van individualisering in het persoonlijke domein, terwijl in dit onderzoek een tegenovergestelde trend in het publieke domein is gemeten.

Het samengaan van deze twee trends, *de*-individualisering in het publieke domein en individualisering in de privé-sfeer, kan verklaard worden door te wijzen op de (onbedoelde) gevolgen voor de samenleving als geheel van het feit dat steeds meer mensen zich vrijer opstellen en zich minder aan anderen wensen te conformeren. Als normen niet meer bij voorbaat worden nageleefd, als mensen geen gemeenschappelijke strategie of hiërarchische leiding meer willen accepteren, dan kunnen er problemen bij het handhaven van de openbare orde ontstaan. Naarmate dit meer ongewenste consequenties heeft voor het persoonlijk leven, zullen mensen steeds minder voor een verdere vergroting van de vrijheid in de publieke sfeer zijn, terwijl ze tegelijkertijd onverkort willen vasthouden aan hun vrijheid in de privé-sfeer en die zelfs willen uitbreiden. De roep om het handhaven van de openbare orde zal daarmee eerder toe- dan afnemen naarmate de individualisering voortschrijdt. Individualisering in het private domein, en *de*-individualisering in het publieke domein.

Noten

1. Dit artikel is gebaseerd op het afstudeeronderzoek dat ik onder begeleiding van prof.dr. J.J.A. Thomassen en dr. P.A.Th.M. Geurts (Universiteit Twente) heb uitgevoerd. Ik wil Kees Aarts, Henk van der Kolk en Jacques Thomassen bedanken voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

2. Volgens Ultee e.a. (1992: 20) is het beter om te spreken van 'rationalisering' dan van 'modernisering'. De term 'modernisering' maakt volgens hen onvoldoende duidelijk dat het gaat om veranderingen in een welomschreven richting.

3. Volgens Lenski bestaat de cultuur van een samenleving uit technologieën (kennis van de middelen van bestaan en andere praktische kennis) en uit ideologieën (wereldbeelden en andere voorstellingen, waarden en normen). Lenski meent dat veranderingen in technologieën waarover samenlevingen beschikken de voornaamste kracht achter hun evolutie zijn. Deze ontwikkeling verloopt echter niet lineair: naarmate het technologisch peil van een samenleving hoger is, neemt de relatieve invloed van de ideologieën toe. Door technische vooruitgang ontstaan er nieuwe alternatieven waaruit mensen kunnen

kieszen, en bovendien nemen de relatieve kosten van de reeds bestaande alternatieven af. Dingen kunnen gemakkelijker verwezenlijkt worden dan vroeger werd aangenomen. De speelruimte voor ideologieën, die bepalen welke mogelijkheden mogen worden gebruikt en op welke wijze dat dient te geschieden, wordt zo steeds groter. De ideologieën worden ook steeds activistischer, dat wil zeggen dat de mensen in de samenleving steeds meer geloven dat hun lot door hen zelf te bepalen is (Ultee e.a. 1992: 368-372, 387-389).

Lenski's theorie kent strikt genomen alleen variabelen op macro-niveau. Toch kan de kern van deze theorie mijns inziens gebruikt worden om een relatie te leggen tussen economische en technologische vooruitgang enerzijds en de mate van individualisme in waarde-oriëntaties anderzijds. Daartoe veronderstel ik allereerst dat de door Lenski genoemde toename in activisme in ideologieën, een globaal kenmerk, (geheel) te herleiden is tot een toename in de mate van activisme in individuele waarde-oriëntaties, een individueel kenmerk. Bovendien neem ik aan dat individualisering te interpreteren is als een dergelijke toename van activisme.

4. In de literatuur bestaat geen eenduidigheid over de leeftijdsgrenzen van de formatieve periode. Volgens Becker (1992) loopt die periode van 10 tot 25 jaar, volgens De Graaf (1988) van 0 tot 20 jaar. Ik ben uitgegaan van de veronderstelling dat de vorming van iemands persoonlijkheid, waarvan waarde-oriëntaties deel uit maken, plaatsvindt tussen 10 en 18 jaar. Daarna kan iemand (uiteraard) nog steeds van opvattingen veranderen, maar de basisstructuur van zijn persoonlijkheid heeft zich dan uitgekristalliseerd. Het begin van de formatieve periode is gelegd bij het begin van de puberteit, die over het algemeen aanvangt bij de leeftijdsgrens van 10 jaar.

5. Voor een meer precieze specificatie van de voorwaarden waaraan voldaan moet zijn om te kunnen concluderen dat één of meer van de genoemde effecten optreedt, verwijs ik naar paragraaf 3.6 van mijn scriptie.

6. In de literatuur wordt melding gemaakt van verschillende manieren om de mate van (post-)materialisme in waarde-oriëntaties te bepalen (De Graaf 1988: 40 ev.; Van Deth 1984: 108 ev.). Inglehart heeft twee enquêtevragen ontworpen. De eerste, die hier wordt gebruikt, bestaat uit 4 items. In de tweede enquêtevraag wordt de respondent gevraagd van 8 items de drie belangrijkste en de drie onbelangrijkste aan te geven. Er bestaan nu drie manieren om een score te berekenen: (1) op basis van de rangordening van de 4 items (resultierend in een 3-puntsschaal), (2) op basis van de rangordening van de 4 én de 8 items (resultierend in een 4-puntsschaal), en (3) op basis van de rangordening van de 4 én de 8 items (resultierend in een 10-puntsschaal).

7. De geldigheid van een Coombsschaal neemt af naarmate het aantal schendingen van de theoretisch voorspelde voorkeursvolgordes in de antwoorden van de respondenten toeneemt. Anders gezegd: de kwaliteit van een Coombsschaal is hoger naarmate meer antwoordpatronen overeenkomen met de combinaties die op basis van het schaalmodel toegestaan zijn.

In principe kunnen drie items kunnen op 6 mogelijke manieren worden geordend (123, 132, 213, 231, 321, 312). Als wordt verondersteld dat deze items een vaste plaats op een bepaald continuum innemen, en ook de respondenten op deze dimensie geplaatst kunnen worden, dan zijn twee van de zes ordeningen uitgesloten. Stel dat de volgorde van de items op theoretische gronden wordt vastgesteld op 123. Welk ideaalpunt een respondent ook inneemt, het is theoretisch uitgesloten dat een respondent de hoogste voorkeur heeft voor item 1 en vervolgens item 3 prefereert. De combinatie 132 is dus uitgesloten. Hetzelfde geldt voor het antwoordpatroon 312. Hoe meer deze laatste twee antwoordpatronen in werkelijkheid worden aangetroffen, hoe minder geldig het veronderstelde Coombsmodel is.

8. De kwaliteit van een Coombsschaal kan worden nagegaan met behulp van het programma MUDFOLD (Multiple UniDimensional unFOLDing) van Van Schuur en

Wierstra (1987). Dit programma is speciaal geschikt voor het analyseren van voorkeursdata. Met behulp van MUDFOLD is berekend dat de schaalbaarheidscoëfficiënt van de schaal als geheel (H(ijk)) voor de geconstrueerde individualisme-schaal gelijk is aan 0.37. De ondergrens voor deze grootheid, die kan variëren tussen 0 en 1, is gelijk aan 0.30. Zie verder paragraaf 5.2.4 en bijlage 3 van mijn scriptie.

9. De Coombs-schaaltechniek levert wel informatie over de geldigheid van een schaal, maar geen metrische informatie. Ik ben er vanuit gegaan dat de afstanden tussen de naast elkaar gelegen items gelijk zijn. De positie die een respondent inneemt op de individualisme-dimensie is bepaald aan de hand van de twee meest geprefereerde items. Een voorkeur voor 'orde' en 'vrijheid' krijgt score 1.5 (weinig individualistisch), 'vrijheid' en 'inspraak' score 2.5 (zeer individualistisch), en 'orde' en 'inspraak' score 2.0 (tamelijk individualistisch). Let wel, deze laatste rangordening is niet geldig volgens het geconstrueerde schaalmodel.

10. Van de 1201 respondenten die in 1974 ondervraagd zijn, hebben er 780 (64.9%) in 1979 opnieuw meegedaan met het onderzoek. In 1985 zijn 526 respondenten (43.8%) voor de derde maal ondervraagd, en in 1989 205 respondenten (17.1%) voor de vierde maal. In 1974, 1979 en 1985 zijn de vragen telkens mondeling gesteld, in 1989 schriftelijk. De wijze waarop ondervraagd is, zou een verklaring kunnen zijn voor het feit dat in 1979 en 1985 telkens ongeveer 65% van het aantal panelleden besloot om opnieuw mee te doen aan het onderzoek, terwijl dat in 1989 voor slechts 39% van de toen benaderde panelleden gold (nl. 205 van de 526 respondenten die ook de drie voorafgaande keren hadden geparticipeerd).

11. De nul-hypothese, er bestaan geen verschillen tussen de gemiddelden voor de verschillende jaren, moet verworpen worden blijkt de resultaten van de uitgevoerde F-toets in een ONEWAY-analyse (alpha kleiner dan 0.001).

12. Ook hier is het schaalmodel van Coombs toegepast, omdat ook hier de antwoorden van de respondenten op de geciteerde enquêtevraag bestaan uit een rangordening van items (het zijn immers dezelfde antwoorden als die gebruikt zijn om de mate van individualisme te meten). De theoretisch voorspelde volgorde die de vier items op de postmaterialisme-dimensie innemen is als volgt (zie Inglehart 1977: 42). Volgens Inglehart zijn de zaken die betrekking hebben op het bevredigen van fysiologische behoeften (item: prijsstijgingen tegengaan) het meest materialistisch, dan de veiligheidsbehoeften (item: orde handhaven), vervolgens de behoefte aan liefde en saamhorigheid (item: politieke inspraak). De behoefte aan achting en zelfactualisering (item: vrijheid van meningsuiting beschermen) tot slot is het meest postmaterialistisch. Als we de theoretisch voorspelde volgorde van bovengenoemde items vaststellen op 1234 (waarbij item 1 'prijsstijgingen' is, item 2 'orde', item 3 'inspraak' en item 4 'vrijheid'), dan zijn volgens het model van Coombs de volgende antwoordpatronen toegestaan: 1234, 2134, 2314, 3241, 3421, 4321. De overige combinaties zijn dus ongeldig volgens het schaalmodel. De aldus geconstrueerde Coombs-schaal voor de mate van postmaterialisme in waarde-oriëntaties voldoet niet aan minimumeisen van statistische kwaliteit. Uit de MUDFOLD-analyse (zie noot 5) blijkt dat de ongeldige antwoordpatronen relatief vaak voorkomen. De schaalbaarheidscoëfficiënt (H(ijk)) bedraagt slechts 0.24, terwijl als ondergrens voor deze coëfficiënt 0.30 geldt. Zie verder paragraaf 5.2.6 en bijlage 3 van mijn scriptie.

In de 3-punts/4-itemtypologie voor de mate van postmaterialisme is het gebruikelijk scores toe te kennen aan de hand van de twee meest geprefereerde items. Noemt de respondent de items 'prijsstijgingen' en 'orde', dan is hij 'materialistisch' (score 1). Een voorkeur voor 'inspraak' en 'vrijheid' krijgt score 3 (postmaterialistisch). Alle andere antwoordpatronen worden aangemerkt als 'gemengd' (score 2). Deze laatste categorie heeft overigens geen éénduidige betekenis. Zowel *geldige* (bijvoorbeeld 2314) als *ongeldige* ant-

woordpatronen (bijvoorbeeld 2431) worden door Inglehart tot (dezelfde) categorie van 'gemengde' oriëntaties gerekend.

13. Deze toename is statistisch significant blijkt de F-toets in een ONEWAY-analyse (alpha kleiner dan 0.001). Voor de mate van postmaterialisme in de waarde-oriëntaties heb ik ook gebruik gemaakt van gegevens uit de Eurobarometer 23 (1985). Helaas was het op basis van dat gegevensbestand alleen mogelijk een score voor postmaterialisme, en niet van individualisme, te berekenen. In de Eurobarometer is alleen naar een gedeeltelijke ordening van de vier items gevraagd (alleen de eerste en tweede voorkeur). Zodra één van de twee meest geprefereerde items het item 'prijsstijgingen' is, is er te weinig informatie bekend om de mate van individualisme te bepalen. Daarvoor is het immers noodzakelijk te beschikken over een *volledige* rangordening van de andere drie items.

14. Het bestaan van meetfouten kan tot vertekeningen leiden bij het schatten van de stabiliteit van waarde-oriëntaties. Indien er geen meetfouten zijn, kan een verschil in scores van een respondent op twee tijdstippen geïnterpreteerd worden als een verandering in waarde-oriëntatie in de tussenliggende periode. Als meetfouten wél aanwezig zijn, dan kan in ieder geval een deel van het verschil in scores aan de wijze van meten toegeschreven worden. Meetfouten leiden tot een onderschatting van de mate van stabiliteit in waarde-oriëntaties (zie Inglehart 1990: 106). In een LISREL-analyse is het mogelijk om de invloed van dergelijke meetfouten te verdisconteren, omdat het LISREL-model een onderscheid kent tussen manifeste (gemeten) en latente (ongemeten) variabelen.

15. Het model dat geschat is, is een zogeheten 'simplex model' (Jöreskog en Sörbom 1989: 182). Daarin komen alleen endogene manifeste en latente variabelen voor (resp. y en η). Om het simplex-model voor de relatie tussen waarde-oriëntaties op vier opeenvolgende tijdstippen te kunnen schatten, dienen de volgende restricties aangebracht te worden (Jöreskog en Sörbom 1989: 185-186):

(a) er bestaat geen covariantie tussen de latente endogene variabelen onderling, noch tussen de foutenvectoren van de manifeste variabelen onderling;

(b) de regressiecoëfficiënten van de manifeste op de latente endogene variabelen worden vooraf bepaald op 1. Hiermee wordt de schaal van de latente variabelen vastgezet;

(c) er moeten nadere veronderstellingen worden gemaakt over de foutenmatrix. Minimaal is vereist dat de foutenvarianties op de eerste twee tijdstippen aan elkaar gelijk worden gesteld, als ook de foutenvarianties op de laatste twee tijdstippen.

Het simplex-model voor drie tijdstippen kent *mutatis mutandis* dezelfde restricties als het simplex-model voor vier tijdstippen.

In dit onderzoek ben ik ervan uitgegaan dat de meetfout op elk van de vier onderzochte tijdstippen gelijk is. Telkens is namelijk aan de respondenten via een gelijke procedure een schaalwaarde toegekend aan de hand van de prioriteitsvolgorde die zij hebben aangebracht in telkens dezelfde vier items. Tegen de veronderstelling van gelijke meetfouten zou ingebracht kunnen worden dat de eerste drie metingen door middel van mondelinge interviews zijn verricht, terwijl de vierde meting is gebeurd via een schriftelijke vragenlijst. Het simplex-model kan echter niet geschat worden, zolang de meetfout van de vierde meting niet gelijk wordt gesteld aan die van de tweede of de derde meting.

Ik ben er vanuit gegaan dat de betrouwbaarheid van elk van de metingen gelijk is, ongeacht of respondenten uiteindelijk drie of vier keer met het Political Action-onderzoek hebben meegedaan. Ik neem dus aan dat de betrouwbaarheid niet varieert tussen het 3- en het 4-golfspanel. Bovendien neem ik aan dat de betrouwbaarheid van de meting van de mate van individualisme in waarde-oriëntaties gelijk is aan die voor de mate van postmaterialisme, aangezien beide zijn vastgesteld aan de hand van dezelfde antwoorden van de respondenten (namelijk de voorkeursvolgorde voor de vier items).

Het is niet mogelijk gebleken om een simplex-model te schatten voor de mate van in-

dividualisme op vier tijdstippen met (slechts) de restrictie dat de vier foutenvarianties aan elkaar zijn, zonder de hoogte van deze foutenvarianties vooraf reeds te specificeren. Inspectie van de data laat zien dat de mate van individualisme op de verschillende tijdstippen, in deze analyse opgevat als een continue variabele, extreem niet-normaal verdeeld is. De resultaten van de LISREL-schattingen moeten daarom met grote voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

De foutenvariantie is vervolgens vastgesteld aan de hand van de schatting van het simplex-model voor de mate van postmaterialisme op vier achtereenvolgende tijdstippen. De foutenvariantie die resulteerde, bedraagt 0.42. Zie verder bijlagen 5 en 6 van mijn scriptie.

16. De globale fit van dit model is erg slecht: χ^2 -kwadraat = 28.94, $df = 6$, $P = 0.00$, AGFI = 0.87, $N = 151$. Het gespecificeerde model is dus geen correcte en precieze beschrijving van de empirische gegevens.

17. Voor het 3-golfs-panel is een model geschat voor de mate van individualisme op drie opeenvolgende tijdstippen (1974, 1979 en 1985). Verder gelden dezelfde restricties (zie noot 14). De globale fit van dit model is goed (χ^2 -kwadraat = 0.49, $df = 1$, $P = 0.48$, AGFI = 1.00, $N = 452$). Het model bezit slechts één vrijheidsgraad, maar dat is onontkoombaar bij een simplex-model voor slechts drie tijdstippen. Het blijkt dat in vergelijking met het 4-golfs-panel de mate van individualisme in 1979 sterker beïnvloed wordt door die in 1974 (coëfficiënt: 0.65), maar dat juist het omgekeerde geldt voor de relatie tussen de mate van individualisme in 1979 en 1985 (coëfficiënt: 0.79).

Het resultaat van de schatting van een model waarin de coëfficiënten vooraf op 1 gesteld worden, overeenkomstig de sterke socialisatie-hypothese, is van statistisch slechte kwaliteit (χ^2 -kwadraat = 30.43, $df = 3$, $P = 0.00$, AGFI = 0.92, $N = 452$). De sterke socialisatiehypothese moet dus ook voor het 3-golfs-panel verworpen worden.

18. Het door middel van LISREL te schatten model is als volgt gespecificeerd. Zoals gezegd is als basis het model in figuur 3 genomen, waaraan andere variabelen zijn toegevoegd. De variabelen waarvan volgens mijn theoretisch kader cohort-effecten zouden moeten uitgaan (het niveau van welvaart, het niveau van sociale zekerheid en de verspreiding van wetenschappelijke kennis in de samenleving ten tijde van de formatieve periode, en het opleidingsniveau dat aan het eind van die periode behaald is), zijn van invloed op de mate van individualisme in 1974, en (uitsluitend) via deze variabele van invloed op de mate van individualisme op volgende tijdstippen. Aangezien het niveau van sociale zekerheid bijzonder sterk bleek samen te hangen met het niveau van de welvaart en de verspreiding van wetenschappelijke kennis (multicollineariteit), is deze variabele in de LISREL-analyses verder buiten beschouwing gelaten.

De variabelen die tot levenscycluseffecten zouden kunnen leiden, zijn uitgesplitst naar meetmoment, omdat immers voor deze effecten de veronderstelling is dat de waardeoriëntatie varieert met de individuele omstandigheden waarin iemand zich bevindt. Het gaat hierbij om de hoogte van het inkomen, en de extra opleiding die nog na de formatieve periode is genoten. In het geschatte model is het inkomen dat iemand in 1974 heeft ontvangen dus van invloed op de mate van individualisme in 1974, het inkomen van 1979 op de mate van individualisme in 1979, etc. Hetzelfde geldt voor het na de formatieve periode genoten onderwijs.

Gegevens over inkomen, opleiding en de mate van individualisme zijn ontleend aan het Political Action-bestand. De andere benodigde gegevens zijn ontleend aan CBS-publicaties. Welvaart is gemeten aan de hand van het Netto Nationaal Inkomen tegen marktprijzen. Het niveau van sociale zekerheid is bepaald op de uitgekeerde bedragen aan sociale voorzieningen als percentage van het NNI (mp). Verspreiding van wetenschappelijke kennis is gemeten als het percentage van de Nederlandse bevolking dat voltijds wetenschappelijk onderwijs volgt. Om het niveau van deze variabelen tijdens iemands formatieve periode te kunnen bepalen, zijn ze gemiddeld over de 8 jaren waarin die persoon 10, 11,

..., 17 jaar oud was (zie verder bijlage 2 van mijn scriptie).

Het schatten van het hierboven gespecificeerde model voor het 4-golfs-panel bleek niet mogelijk te zijn (de phi-matrix was niet positief definitief), hetgeen betekent dat het model niet goed bij de empirische gegevens past. De zwakke socialisatiehypothese moet op basis hiervan voor het 4-golfs-panel verworpen worden. Voor het 3-golfs-panel bleek het wel mogelijk het model te schatten. De globale fit daarvan was goed (χ^2 -kwadraat = 18.49, $df = 19$, $P = 0.49$, AGFI = 0.97, $N = 364$). Er bleek echter alleen een significant levenscycluseffect op te treden, op grond waarvan ook voor het 3-golfs-panel de zwakke socialisatiehypothese verworpen is (zie verder hoofdstuk 8 en bijlage 6 van mijn scriptie).

Literatuur

- Becker, H.A. (1991), 'Aspecten van generaties en cohorten'. *Sociologische Gids* 38/4, p. 212-226.
- Becker, H.A. (1992), *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Castenmiller, P. (1989), 'Politieke participatie en politieke vorming'. In: I. Hartman en H. Vlug (red.), *Tussen burgerschap en eigenbelang: Participatie, legitimiteit en politieke vorming in de jaren '90*. Amsterdam/Leiden: Nederlands Centrum voor Democratische Burger-schapsvorming, Stichting Burgerschapskunde en Nederlands Centrum voor Politieke Vorming, p. 61-77.
- Deth, J.W. van (1984), *Politieke waarden: Een onderzoek naar politieke waarde-oriëntaties in Nederland in de periode 1970 tot en met 1982*. Amsterdam: CT-Press.
- Deth, J.W. van (1992), 'Van individualisering naar particulier terrorisme'. In: U. Becker (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*. Amsterdam: Het Spinhuis, p. 113-131.
- Flanagan, S.C. (1987), 'Value change in industrial societies'. *American Political Science Review* 81/4, p. 1303-1319.
- Graaf, N.D. de (1988), *Postmaterialism and the stratification process: An international comparison*. Utrecht: Faculteit Sociale Wetenschappen.
- Inglehart, R. (1977), *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990), *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Jansweijer, R.M.A. (1987), *Private leefvormen, publieke gevolgen: Naar een overheidsbeleid met betrekking tot individualisering*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Voorstudies en achtergronden.
- Jöreskog, K.G. en D. Sörbom (1989), *LISREL 7: A guide to the program and applications*. Chicago: SPSS.
- Loo, H. van der, en W. van Reijen (1990), *Paradoxen van modernisering: Een sociaal-wetenschappelijke benadering*. Muiderberg: Coutinho.
- Middendorp, C.P. (1991), *Ideology in Dutch politics: The democratic system reconsidered*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Swanborn, P.G. (1988), *Schaaltechnieken: Theorie en praktijk van acht eenvoudige procedures*. Meppel: Boom.
- TK, vergaderjaar 1992-1993, 21427, nr. 34-35 (rapport van de derde externe commissie vraagpunten staatkundige, bestuurlijke en staatsrechtelijke vernieuwing) (rapport van de commissie Van Thijn).
- TK, vergaderjaar 1992-1993, 21427, nr. 36-37 (rapport van de tweede externe commissie

vraagpunten staatkundige, bestuurlijke en staatsrechtelijke vernieuwing) (rapport van de commissie De Koning).

Ultee, W., W. Arts en H. Flap (1992), *Sociologie: Vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Dworkins keuzen en omstandigheden: Een politiek-filosofische fundering van een arbeidsongeschiktheidswetgeving^I

Winnaar ex aequo van de Daniël Heinsius-scriptieprijs 1994

Roland Pierik

Aan de verzorgingsstaat ligt niets moois ten grondslag; hij is er gewoon gekomen. Over het hoe van die komst weten we een beetje, over het waarom weinig tot niets. Aan de ontwikkeling van de verzorgingsstaat (...) heeft geen plan ten grondslag gelegen. (...) Aan het grootste bouwwerk dat we kennen is geen architect te pas gekomen; er is onderhandeld over de lengte van de heipalen en over de plaats waar ze moesten komen, soms werd de funderingsvraag ook gewoon overgeslagen. (Vos 1983: 19)

1. Inleiding

Het 'bouwwerk' van de verzorgingsstaat ligt sinds de economische terugval van begin jaren tachtig ernstig onder vuur. Met name een van haar belangrijkste heipalen, de arbeidsongeschiktheidswetgeving, staat ter discussie. Opvallend aan deze politieke discussie is dat ze vooral binnen het raamwerk van de wetgeving blijft en dat de arbeidsongeschiktheidswetgeving als geheel niet vanaf een extern standpunt beoordeeld wordt.

Zo'n extern standpunt kan worden ingenomen door gebruik te maken van de politieke filosofie. De benadering vanuit de politieke filosofie verschilt in twee punten met het politieke debat. Ten eerste wordt binnen de politieke filosofie geabstraheerd van concreet beleid. Het politiek-filosofische betoog begint niet met concrete problemen, bijvoorbeeld de noodzaak tot bezuinigen, maar met abstracte waarden: rechtvaardigheid, vrijheid of gelijkheid. Ten tweede ligt binnen het politiek-filosofische debat sterk de nadruk op de coherentie van het betoog. Daarom worden vragen gesteld als:

- Welke vooronderstellingen worden gemaakt?
- Kloppen de argumenten die in het betoog worden gebruikt?
- Volgt de conclusie wel uit het voorafgaande betoog?

Om deze redenen lijkt de politieke filosofie een uitstekend hulpmiddel om wetgeving, los van haar historische context en op basis van algemene waarden, te beoordelen.